

Naxçıvanın erkən tunc dövrü keramikası üzərindəki ornamentlər haqqında

Toğrul Xəlilov
(AMEA Naxçıvan Bölməsi)
x.toqrul@gmail.com

Açar sözlər: Dulusçuluq, Naxçıvan, Erkən Tunc dövrü, ornamentlər

Erkən Tunc dövrü arxeoloji ədəbiyyatda Kür-Araz mədəniyyəti adı ilə tanınır. Bu mədəniyyətə aid arxeoloji abidələr Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da vardır. I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçular-təpəsi, Maxta Kültəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə belə abidələrdəndir. Bu abidələrdən tapılan arxeoloji materialların kompleks şəkildə öyrənilməsi nəticəsində ERKƏN Tunc dövrü insanların həyat tərzini, məşğuliyyət və sənətkarlıq sahələrini, tayfalararası qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələri və digər məsələləri öyrənmək mümkündür. Digər aktual məsələlər kimi Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən tapılan keramikanın öyrənilməsi də mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Keramika istehsalı bütün dövrlərdə olduğu kimi Erkən Tunc dövründə də ən aparıcı sahələrdən biri olmuşdur. Bu işlə məşğul olan insanlar xüsusi bacarıq və vərdişlərə sahib idilər. Keramika istehsalı ilə məşğul olan insanlar dulusçu, bu sənətkarlıq sahəsi isə dulusçuluq adlanır. Dulus sözünün mənşəyini qədim yunan dilində "yanıq və yandırmış maddə" mənasını verən keramikos təşkil edir (18, s. 3). Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da insanlar ilk dəfə Neolit dövründə dulusçuluq sənəti ilə məşğul olaraq gildən müxtəlif məhsullar düzəltmişlər. Erkən Tunc dövründə digər sənətkarlıq sahələri kimi dulusçuluq da həmin dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Dulusçular tərəfindən formasına, tipinə, ornamentlərinə və hazırlanma texnologiyasına, keyfiyyətinə və digər əlamətlərinə görə seçilən məhsullar düzəldilmişdir. Erkən Tunc dövründə bu sənətkarlıq sahəsi ev sənəti çərçivəsindən kənara çıxaraq, tədricən ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilmiş, dulusçuluq inkişaf etmişdir. Dulusçuluğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq keramika məmulatlarının hazırlanmasında, bişirilməsində dəyişikliklər baş vermişdir. Dulusçular tərəfindən məhsulların hazırlanmasında ilk olaraq keyfiyyətli, istehsal üçün yararlı gil seçilmişdir. Çünki, yüksək keyfiyyətli gildən hazırlanmış qablar daha çox yararlı, daha çox uzun ömürlü olurdu. Hər hansı bir məhsul müəyyən formaya salınarkən dulusçular tərəfindən onların simmetriyasına, formasına xüsusi fikir verilirdi. Onların istifadə etdiyi gil növləri rənginə görə qırmızı, çəhrayı, boz və ağ rəngli olmuşdur. Yoğrulmuş gili müəyyən

formaya saldıqdan sonra bişirilmə prosesi zamanı onları çatlamaqdan qorumaq üçün xüsusi üsullardan istifadə olunurdu. İlk olaraq onları bir neçə gün kölgə yerdə, sonra isə günəş altında qurutmuşlar. Bişirilməsi prosesində bəzən gil qabların üzərini çatlamaqdan qorumaq üçün şüyürləmişlər. Bişirilmə prosesi zamanı dulusçu məhsullarının müxtəlif rənglərdə olmasında onların hazırlandığı gilin tərkibindəki kimyəvi birləşmələr mühüm yer tutmuşdur. Bişirilmə prosesi zamanı yağrılmış palçıqın tərkibində olan kimyəvi birləşmələr oksidləşdirici alovun təsirindən müxtəlif rənglərə çevrilərək qabların boz, çəhrayı, qara və s. rəngli olmasına səbəb olmuşdur. Bu prosesdə hər bir sənətkarın diqqət yetirdiyi bir sıra məsələlər var idi. İlk olaraq bişirilmə zamanı uyğun temperaturanın olmasına diqqət yetirilirdi. Bunun üçün istiliyin düzgün paylanması və dəyişmə sürəti nəzarətdə saxlanılırdı. Bişirilmə prosesi başa çatdıqdan sonra hər hansı bir dulusçu məhsulunun düzgün soyudulmasına da diqqət yetirilirdi. Çünki, məhsulun keyfiyyətli olması üçün bişirilmə prosesində və bişirilmədən sonrakı dövrdə bir sıra qaydalara əməl edilməli idi. Düzgün bişirilməyə və ya düzgün soyudulmayan məhsul deformasiyaya uğrayaraq keyfiyyətsiz olurdu. Bişirilmə prosesində ani olaraq istiliyin yüksəlməsi, soyuma zamanı istiliyin kəskin şəkildə aşağı düşməsi çatların yaranmasının əsas səbəbidir. Bişirilmə prosesindən sonra bəzi keramikaların üzərində hava qabarcıqlarının qalması bişmiş gilin tərkibində düzgün reaksiyanın getmədiyini göstərir. Dulus məhsullarının hazırlanmasında əsas yeri dulus kürələri (sobaları) tutur. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, ibtidai dulus kürələri birdən-birə yaranmamış, bunun üçün müəyyən vaxt və zaman tələb olunmuşdur. İbtidai dulus kürələri düzəldənə qədər insanlar dulusçu məhsullarını bişirmək üçün ən primitiv metodlardan istifadə etmişlər. Dulus kürələri sonradan düzəldilmişdir. Ən qədim, primitiv bişirilmə metodları dulusçu məhsullarının açıq yerdə və ya çuxurda bişirilməsi olmuşdur. Hər iki üsuldən qədim zamanlarda geniş istifadə edilmişdir. Bu üsulların tətbiqi zamanı lazım olan əsas yanacaq çoxlu miqdarda kol və çırpıdan ibarət olmuşdur. Açıq yerdə bişirmə metodu zamanı havanın küləkli olmaması əsas şərtidir. Bu üsulla bişiriləcək məhsulların arasında isti havanın rahatca hərəkət etməsi üçün quru odunlar yığılaraq boşluqlar yaradılmışdır. Sonra kiçik odunlarla onun ətrafının örtülməsi tamamlanmışdır. Odunların dağılmaması üçün ocağın ətrafı daş və ya kərpiclə əhatə olunmuşdur. Odunlar alovlandıqdan sonra odun köz halına gəlməsinə qədər ona nəzarət edilmiş, məhsulun üzərinin isti küllə tam örtülü olmasına fikir verilmişdir. Közün yavaş-yavaş sönməsi üçün onun üzərinə çəmən döşənmişdir.

Cəmiyyət daxilində baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklər bütün sahələr kimi dulusçuluğun da inkişafına təsir göstərmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələsində açıq yerdə və çuxurda bişirilmənin davamı olaraq yeni bişirilmə metodları yaranmış, müxtəlif formalı və müxtəlif adlı qədim dulusçu kürələri

düzəldilmişdir. Dünyada mövcud olan “Ağ dəniz”, “Sueki”, “Tamba”, “Əjdaha”, “Yaruk Bambu”, “Novoriqama” tipli dulusçu kürələrini buna nümunə göstərmək olar (24; 7, s. 38-42). “Sueki”, “Tamba”, “Novoriqama” Yaponiyada, “Əjdaha” Çində, “Yaruk Bambu” Koreyada düzəldilmiş qədim dulusçu kürələrindəndir (25). Dulus kürələrinin düzəldilməsi zamanı iki əsas məsələyə diqqət yetirilmişdir. Birinci məsələ bişiriləcək məhsullar üçün örtülü kameranın yaradılmasıdır. İkinci məsələ odun yandığı manqalın dulusçu məhsullarının yığıldığı kameradan ayırmaqdır. İbtidai dulus sobasını düzəldərkən insanlar ilk olaraq odun qalandığı yerin ətrafını silindrik formalı divarla künbəz şəklində hörmüşlər. Hörgü işləri tamamlandıqdan sonra künbəz şəklində olan dulusçu kürəsinin kamerasının üst hissəsində bir və ya bir neçə deşiklər açılmışdır. Kürənin üzərində deşiklərin qoyulması sobada odun yaxşı yanması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bişirilmə prosesi zamanı hava yanacaq atılan deşiklərdən girərək, sobanın üst hissəsinə yığılan dulusçu məhsullarının arasından keçərək, üstdəki deşiklərdən çölə çıxmışdır. Havanın bu cür çölə çıxması kürənin içində homogen istiliyin qarşısını alaraq dulusçu məhsullarının keyfiyyətlə bişirilməsinə köməklik etmişdir. Naxçıvanda I Kültəpə abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsində ibtidai dulus kürələri aşkar edilmişdir. Onlar dairəvi və dördkünc planda tikilmişdir. Abidənin Erkən Tunc dövrünə aid VII (yeddiinci), XI (on birinci) tikinti qatlarından aşkar edilmiş dulus kürəsinin hamısının alt hissəsi yaxşı qalmışdır. Bütün sobaların qab yığılan hissəsi tamamilə dağılmışdır (20, s. 120). I Kültəpə abidəsinin VII (yeddiinci) tikinti qalıqlarından tapılmış unikal formalı dulus sobasının qalıqlarına hələlik Cənubi Qafqazdakı arxeoloji abidələrdə aşkar edilməmişdir. II Kültəpənin XI tikinti qatında aşkar olunan düzbucaqlı planlı dulus kürəsinin qalıqları bu dövrdə gil məmulatların birkameralı sobalarda bişirildiyi, kürənin yuxarı hissəsinə temperaturu tənzimləmək məqsədiylə çay daşlarının düzöldüyü haqqında tədqiqatçılar tərəfindən fikirlər söylənilmişdir (6, s. 106). Erkən Tunc dövründə Naxçıvanın dulusçuluq sənətində hansı alətlərdən istifadə olunduğu haqqında mənbələrdə bitkin fikir yoxdur. Lakin, arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş müxtəlif formalı əmək alətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə əsasən ehtimal etmək olar ki, bu dövrdə dulusçuluqda istifadə olunan alətlər daşdan, ağacdan, sümükdən, tuncdan olmuşdur. Bu dövrdə dulus çarxından istifadə olunması dulusçuluğun inkişafına mühüm təsir göstərmiş, onun yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Qalın divarlı qablarla yanaşı, nazik divarlı, yaxşı cilalanmış qablar da istehsal olunmuşdur. İlk dulus çarxı qısa ox üzərində qurulmuş, əl ilə hərəkətə gətirilmişdir. Dulusçu əli ilə çarxı hərəkət etdirdikdən sonra onun fırlanmasından dayanmasına qədər olan müddət ərzində iki əli ilə qabı müəyyən formaya salmışdır. Babilistan, Misir və Hindistanda da e.ə. IV-III minilliklərdə əl ilə hərəkətə gətirilən bu tip dulus çarxından is-

tifadə olunmuşdur (8, s. 61). Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü dulusçuluq məhsulları gildən düzəldilmiş ocaqlardan, manqallardan, heyvan, təkər fiqurlarından, qab altılıqlarından, qablardan ibarətdir (21, s. 67, 72, 75). Onların hər biri maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Gil ocaqlar nalşəkili və düzbucaqlı formada düzəldilmişdir. Heyvan fiqurları öküz, at, it fiqurlarından ibarətdir. I Kültəpə abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən, Maxta Kültəpəsindən, Ovçulartəpəsindən bu tip arxeoloji materiallar tapılmışdır. I Kültəpə abidəsindən (1, s. 141), Maxtadan (4, s. 65) və digər abidələrdən heyvan fiqurları tapılmışdır. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü arxeoloji abidələrindən (I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Maxta, Ərəbyengicə, Şortəpə və s.) əldə olunmuş dulusçuluq məhsulları içərisində gil qablar çoxluq təşkil edir. Onlar boz, qara və çəhrayı rəngli, cilalı və cilasız düzəldilmişdir. Qabların hazırlandığı gilnin tərkibinə iri və kiçik qum dənələri qatılmışdır. Bu qablar süfrə və təsərrüfat qabları olmaqla iki qrupa bölünürlər. Süfrə qablarının gilinin tərkibinə narın, təsəttüfat qablarının tərkibinə iri qum dənələri qatılmışdır. Gil qabların xarakterik xüsusiyyətləri bu dövrə aid qabların çoxunun ağız kənarının düzbucaqlı şəkildə xaricə çıxması, onların ağızlarının iki tərəfdən bir qədər içəri yığılması və simmetrik olmasıdır. Bəzi qabların ağızının kənarı isə bir qədər qalın, relsşəkili formada düzəldilmişdir. II Kültəpə arxeoloji abidəsindən əldə olunmuş bu cür qabların bir qrupunun bənzərləri Göytəpədə abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən tapılmışdır (4, s. 108). Ağızının kənarı qalın, relsşəkildə düzəldilmiş qablar Şərqi Anadoluda geniş yayılmışdır. Qara rəngli keramikalar içərisində şar gövdəli, düz oturacaqlı, silindirik boğazlı üzərində qabın ağızı ilə gövdəsini birləşdirən yarımşar şəkili və ya öküz burnu formalı qulp olan qablar çoxluq təşkil edir. Bu tip qulplar Erkən Tunc dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü arxeoloji abidələrinin bir qrupundan, o cümlədən Plovdağdan aşkar olunan keramika məmulatları içərisində elmi ədəbiyyatlarda “camış dərisi rəngli” keramika adı ilə tanınan qaramtil gilli qabların bənzərlərinin Giyan, Musiana və Suzda geniş yayıldığı qeyd olunmuşdur (13, s. 167). Erkən Tunc dövrünə aid qabların naxışlanmasında oval və ya dairəvi batıqlardan, ziqzaq, svastika, S, M və s. formalı işarələrdən, buynuz, spiral formalı ornamentlərdən, müxtəlif həndəsi, daraqvari formalı naxışlardan, qabarıq, məməcikşəkili çıxıntılardan, sxematik quş, müxtəlif heyvan, antropomorf rəsmlərdən istifadə edilmişdir. Qabların üzərinə naxışlar cızma, çərtmə, basma, qabartma texniki üsulları ilə vurulmuşdur. Bu naxışlardan hər biri dulusçuların sənətkarlıq vərdişləri ilə yanaşı dini-ideoloji görüşləri ilə bağlı təşkil edir. Naxışlar sadə və mürəkkəb süjetlidir. Onlar həm yerli xüsusiyyət daşıyır, həm də digər mədəniyyətlərlə bənzərlik təşkil edir (tablo I). Fikrimizi əsaslandırmaq üçün arxeoloji mənbələrə nəzər salsaq görərik ki,

üzəri oval və ya dairəvi ornamentlərlə bəzədilmiş gil qablar dünyanın bir çox bölgələrindəki Erkən Tunc dövrü abidələri kimi Naxçıvandan da kifayət qədər aşkar edilmişdir. Naxçıvanda bu tip qablar I Kültərə, II Kültərə, I Maxta arxeoloji abidələrindən, Cənubi Azərbaycanda isə Göytərə abidəsindən tapılmışdır (5, s. 50; 11, s. 33-36). I Kültərə abidəsindən tapılmış üzərində qabartma üsulu ilə çəkilmiş M formalı naxışlı gil qablar (1, s. 133) Yanıqtərə abidəsindən əldə edilmiş bir qrup qablarla bənzərlik təşkil edir (15, s. 89). Azərbaycanda Babadərviş, Şərqi Gürcüstanda Amiranisqora, Anakliya abidələrindən bu tip ornamentli keramikalar əldə olunmuşdur (16, s. 26, 68). I Kültərə (1, s. 127), II Kültərə (2, s. 123) yaşayış yerlərindən əldə olunmuş üzəri ziqzaq ornamentlərlə naxışlanmış gil qablar Cənubi Qafqazın (15, s. 166), Ön Asiyanın (19, s. 852) həmdövr arxeoloji abidələrdən tapılmış bir qrup qablarla bənzərlik təşkil edir. I Maxta (22, s. 111), II Kültərə (21, s. 183) yaşayış yerindən əldə olunmuş S ornamentli keramikaların bənzərləri Yanıqtərə, Amiranisqora abidələrindən tapılmışdır (16, s. 28). Spiral, svastika, buynuz ornamentlərinin bənzərləri də dünyanın müxtəlif bölgələrindən tapılan qayaüstü təsvirlərdə, keramika məmulatlarının üzərində aşkar edilmişdir (tab. 1, 3-5, 8, 9; 13, 17, 18, 21-2327, 28). Bu ornamentlərin simvol, və ya damğa kimi istifadə edilməsi ilə bağlı dəqiq fikir söyləmək bir qədər çətinidir. Lakin, onu qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ornament heç də təsadüfən çəkilməmiş, qədim insanların mifik düşüncə tərzini, dini-ideoloji görüşlərini əks etdirmişdir. Buna görə də, bəzi ornamentlər yalnız lokal xarakter daşımır, geniş yayılma arealına və simvolik mənaya malik olur. Bunun əsas səbəblərindən birini isə, dünyanın fərqli məkanlarında yaşayan insanların ibtidai dini ideoloji görüşündə, mifik düşüncə tərzində yaxınlığın olması təşkil edir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, S formalı ornamentin ən qədim nümunələri Tripolye Eneolit arxeoloji mədəniyyətinin (e.ə. VII-VI minilliklər) gil qabların üzərində aşkar edilmişdir. Skiflərin apasiak tayfasının metal məmulatında (e.ə. VI-IV əsrlər), Özbəkistanın Qaraqalpaq vilayətindəki Anşka-Kalı adlanan ərazidə tapılmış metal dəvə fiquru üzərində (e.ə. I əsr – eramızın I əsri), Sırdərya çayı sahillərindəki Çirik-Rəbat mədəniyyətinə aid saxsı qablarda, eramızın II əsrinə aid Xarəzm sikkələrində, Cənubi Türkmənistanın memarlıq elementlərində (X-XI əsrlər) bu cür ornament aşkar edilmişdir (3, s. 45). Bu ornamentin semantikasını ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, S formalı ornament geniş yayılma arealına və müxtəlif simvolik mənaya malikdir. Azərbaycanda “qarmaq”, Anadoluda isə “çəngəl” adlanır. İlkin adı “qarmaq” olan bu işarənin yanaşı variantları həm də “axar su” adı ilə Azərbaycan etnik xalça ornamentlərində qalmaqdadır. Azərbaycan və Anadolu xalça simvolizmində insanı təhlükədən, bəd nəzərdən qurtarmaq üçün işlədilən motivdir

(17, s. 260). Mərkəzi Asiyada damğa işarəsi kimi bir sıra adları vardır. Qazaxlar bu işarəyə “bota moyın” (köşək boynu), “qaz moyın” (qaz boynu), qırğızlar “it quyruqşa” (it quyruğu), özbək və qaraqalpaqlar “qumırska beli” (qarışqa beli) deyirlər. Çuvaşlar isə onu səma nurunun, günəş işığının təcəssümü hesab edirlər. Mənbələrdə onun Qazaxların Böyük Juzuna birliyinə daxil olan kanlı tayfasının şılbir nəslinin damğası olduğu haqqında məlumatlar da vardır (26). Divani-lügət-it türk əsərində də bu ornamentə rast gəlmək olur. Orada bu tip işarənin oğuzların bəydili tayfasının damğası olduğu qeyd edilmişdir (14, s. 227). Şəcəreyi-Tərakimə əsərində bu işarənin üfiqi variantı oğuzların iqdır və kızıq boylarına aid edilmişdir (9, s. 100).

Daraqvari ornamentin semantikasını və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, S formalı ornament kimi o da Azərbaycan xalça ornamentləri sırasında geniş yayılmışdır. Azərbaycan, Anadolu, Şimali Qafqaz, Türkmənistan xalçaçılıq sənətinin haşiyə elementi kimi geniş yayılmışdır. Damğalar arasında “ali hakimiyyət və vassallar”, “vassallıq” bildirən xan damğası, baltavar, iltəbər/eltəbər semvolları ilə oxşarlıq təşkil edir (17, s. 49). Talas, Orxon və Yenisey əlifbalarında incə saitli sözlərdə işlədilən “g” samitini bildirən işarələr də bu cürdür (23, s. 150), Şəcəreyi-Tərakimə əsərində isə bu tip ornament oğuzların dögər boyunun damğası kimi göstərilmişdir (9, s. 77).

Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü ornamentləri içərisində qoçbuynuzu formalı naxışlar da özünəməxsus yer tutur. Əski türk dillərində “qara” sözü təkə rəng deyil, həm də “böyük”, “güclü” mənası verir. Qədim türklərin mifik təsəvvürlərində qoç təsviri sakral rəmzlərdən biri sayılır. Qoç bir tərəfdən “bolluq” və “bərəkət” bildirir, digər tərəfdən isə vəfat etmiş insanların ruhlarını Tanrı məkanına çatdıran müqəddəs canlılardan hesab edilirdi. Tanrıya kəsilən qurbanlar arasında ağ atla yanaşı ağ qoç da özünəməxsus yer tutur. Bu ornamentin ən qədim nümunələri Tripolye Eneolit arxeoloji mədəniyyətinə (e.ə. VII -VI minilliklər) aid gil qabların üzərində aşkar edilmişdir. Bu ornament keramika, metal məmulatları, xalçalarla yanaşı qayaüstü təsvirlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanla yanaşı Anadolu, Türkmən, Qaraqalpaq, eləcə də Dağıstan, xüsusilə Tabasaran xalçalarında buyuzşəkilli ornamentin müxtəlif formaları var. Azərbaycan xalçaçılıq sənətində Qarabağ xalçalarında (Malıbəyli) bu ornament daha geniş yayılmışdır. Qoçbuynuzunun semantikasını ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu ornament mənbələrdə qoç, qoçkar, koçkar, kaçkar kimi müxtəlif adlarda işlənmişdir. Damğa işarəsi kimi Anadoluda, Cənubi və Şimali Qafqazda, Mərkəzi Asiyada, Kırmda, Volqaboyunda, Şərqi Sibirdə “qoşqar”, “qoçqar”, “koçkar”, “qoç müyüz” (qoç buynuzu), “koçkarok”, “kayabaran” (qaya baranı/qoçu) və s., Altaylarda “kulya” (qoç buynuzu) adlanır. Şimali Qafqazda yaşayan qaraçayların “kosxar” (qoçqar, qoşqar), tülpar, semen nəsil-

lərinin damğası, Qazaxların nayman, qarakirey tayfalarına aid tanınma-fərqləndirmə işarəsi, hun damğalarından bir qrupu buynuzşəkilli formadadır (17, s. 259, 305, 307). Orxon Yenisey daş kitabələrindəki damğalar arasında da bu tip ornamentə rast gəlmək olar (23, s. 110). Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin bayraqlarında da qoç təsviri əks olunmuşdur.

Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü ornamentləri içərisində svastika da vardır. Bu ornamentin semantikasi və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, Qədim İkiçayarası mədəniyyətinə aid metal pulların üzərində geniş şəkildə istifadə edilən bu ornamentin dünyada ən qədim nümunəsi Ukraynada tapılmışdır. Tədqiqatlar zamanı ən qədim svastikanın Ukraynada fil dışından düzəldilmiş bir kiçik heykəlciyin üzərinə çəkildiyi müəyyən edilmişdir. Bu heykəlciyin e.ə. XII minilliyə aid olduğu sübut edilmişdir (27). Mənbələrdə bu ornamentin ən qədim nümunələri Ön-Türklərə aid Orta Asiyadakı “Karatau” mədəniyyətinə aid Karatau, Alatau və Jungar Alatauları abidələrindən də aşkar edilmişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən bu ornamentin “Karatau” mədəniyyətindən dünyanın başqa yerlərinə yayıldığı qeyd edilmişdir (28). Azərbaycanda Naxçıvanın I Kültəpə abidəsi ilə yanaşı Qazax rayonunun Baba Dərviş yaşayış məskənindən tapılan Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid gil möhürlərdən birinin üzərində (10, s. 76) Şəmkir, Xanlar rayonundakı tunc və ilk dəmir dövrü arxeoloji abidələrdən tapılan gil qablardan bəzilərinin üzərində, Gəmiqayada, Qobustanda, Cənubi Azərbaycanda Urmiya Gölü ətrafında olan qayaüstü təsvirlərdə, həmçinin Qırğızıstandakı qayaüstü rəsmlərində də svastika rəsmləri vardır. Bu ornamentin simvol olaraq dörd əsas ünsürü (od, su, torpaq, hava) bildirdiyi, günəşin simvollarından biri olub, insanın günəşlə əlaqəsini əks etdirdiyi, sanskrit dilində bu sözün “xoşbəxtlik gətirən” mənasını verdiyi, onun hind sözü olub hindcə "si" (yaxşı) və "as" (olmaq) sözlərinin birləşməsindən yarandığı "xoşbəxtlik" və "xəyal" mənası verdiyi və s. haqqında elmdə müxtəlif fikirlər vardır. Bu ornamentin Ön-Türk damğası olduğu, Ön-Türklərdə od kultu ilə bağlılıq təşkil edən “Öz” kimi oxunduğu, Ön-Türk köçlərilə bu ornamentin Hindistana yayıldığı, Oğuzların dünyanın dörd bir tərəfinə yayılmasının simvolu olduğu haqqında elmi fikirlər vardır. Svastikanın Anadolu mədəniyyətində geniş istifadə olunduğunu sübut edən maraqlı tapıntılardan biri Anadolu Mədəniyyətləri Muzeyində nümayiş etdirilir. Konya Sırçalı Mədrəsədə və Sivas vilayətindəki 200 illik məzar daşlarının üzərində də svastika rəsinin olduğu mənbələrdə öz əksini tapmışdır (28). Qeyd olunan məsələ ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı sonda onu qeyd etmək olar ki, geniş yayılma arealına və semantikaya malik olan svastika ornamentinin həm simvol, həm də, damğa kimi işlədilməsində ortaq xüsusiyyət digər ornamentlər kimi onun da insanların düşüncə tərzini, dini-ideoloji görüşləri ilə yaxın bağlılığı vardır.

Aparılan araşdırma nəticəsində yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü sənətkarlıq sahələri içərisində dulusçuluq özünəməxsus yer tutur. Həmin dövrdən başlayaraq dulusçuluğun ev sənəti çərçivəsindən kənara çıxaraq tədricən ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilməsi nəticəsində bu sənətkarlıq sahəsi inkişaf etməyə başlamışdır. Onun inkişaf etməsi nəticəsində əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq dulusçu məhsullarının həm çeşidləri çoxalmış, həm də keyfiyyəti yüksəlmişdir. Dulusçu məhsulları üzərində ornamentlər geniş yayılma arealına, dərin semantikaya malik olmuşdur. Bu ornamentlərdə həm yerli, həm də digər mədəniyyətlərlə oxşar xüsusiyyətlərin olması Naxçıvanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Алламуратов А.,С. Каракалпакская народная вышивка. Нукус, 1977, 77 с.
4. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Elm, 2002, 158 s.
5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
6. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 236 s.
7. Daniel Rhodes Kilns: Design, construction and operation Hardcover, Hardcover: 2008, 291 p.
8. Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmışdır. Bakı: Az. SSR EA, 1989, 118 s.
9. Əbülqazi B. Şəcərəyi-Tərakimə : türkmənlərin soy kitabı (tərc. İ. M. Əbülqazi; red. İ. Öməröğlu), Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, NPB, 2002, 146 s.
10. Əliyev V. Babadərvişdə Son Tunç ve Erkən Dəmir Dövrü yaşayış yerləri, AMM, c. VII, Bakı, s. 1976, s. 74-78.
11. Əliyev V.H., Aşurov S.H. Maxta Tunç dövrü abidələri // Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1992, s. 33-36.
12. Əliyev V.H., Məmmədov A.Ə. II Kültəpədə yeni tədqiqatlar (2010-cu il) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar- 2010, Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 126-135.
13. İbrahimli B.İ., Qədirzadə H.İ., Xəlilov T.F., Qədirzadə T.Q. Plovdağ yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010, Bakı: 2011, s. 161-169.
14. Kâşgarlı Mahmud Divanı Lûgat-It Türk, çeviren: Besim Atalay... Türk Dil Kurumu Yayınları: 1036, Ankara: 2011, 1972 s.
15. Кушнарева К.Х., Чубиншвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград: 1970, 191 с.

16. Кушнарева К.Х. , Марковин В.И. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа (Очередной том многотомного фундаментального издания по археологии) М.: А 87, Наука, 1994, 384 с.
17. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2003, 327 s.
18. MEGEP (Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi) Seramik ve cam şekillendirme antik form şekillendirme, Ankara: 2008, 56 s.
19. Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E. Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), Belleten LKIII/238, 2000, s. 847-882.
20. Сеидов А.О. Памятники кура-аракской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 164 с.
21. Сеидов А.О. Раннебронзовая культура Нахчывана. Воронеж: ВГТУ, 2002, 193 с.
22. Seyidov A.Q. Naхçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
23. Tekin T. Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara: 2010, 232 s.
24. https://www.academia.edu/6231124/seramikte_odunlu_pisirim_geleneği_uzak_dogunun_yuksekv_derece_firinlari. Sevim Çizer Seramikte odunlu pişirim geleneği; uzakdoğunun yüksek derece firinları.
25. https://www.academia.edu/12257041/çanakkale_örneğinde_bati_anadolu_sera_mikçiliğinin_ege_adalarındaki_uzantilari. Sevim Çizer Çanakkale örneğinde bati anadolu seramikçiliğinin ege adalarındaki uzantıları.
26. http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/209/irina_bogoslovskaya.shtml. Богословская И. Зооморфные мотивы каракалпакского орнаментального искусства.
27. <http://onedio.com/haber/nazilerin-kirlettigi-bir-mutluluk-sembolu-svastika--417203>.
28. <https://uqusturk.wordpress.com/2011/08/22/orta-asyadan-anadoluya-anadoludan-avrupaya-oz-damgasi>.

Summary

The early bronze age ornaments of Nakhchivan region

Togrul Khalilov

In the article is studied the morphological character and artefacts' semantics the found Early Bronze age monuments in Nakhchivan. It was determined that in the vessel's ornamentation of the Early Bronze Age were used swastika, special drawings, geometric patterns and human, animal, bird, images etc. They, along with the ability to craft duluscularin reflects the religious and ideological views. Ornaments are local feature, but is similar to other cultures.

Key words: Pottery, Early Bronze Age, Nakhchivan, ornaments

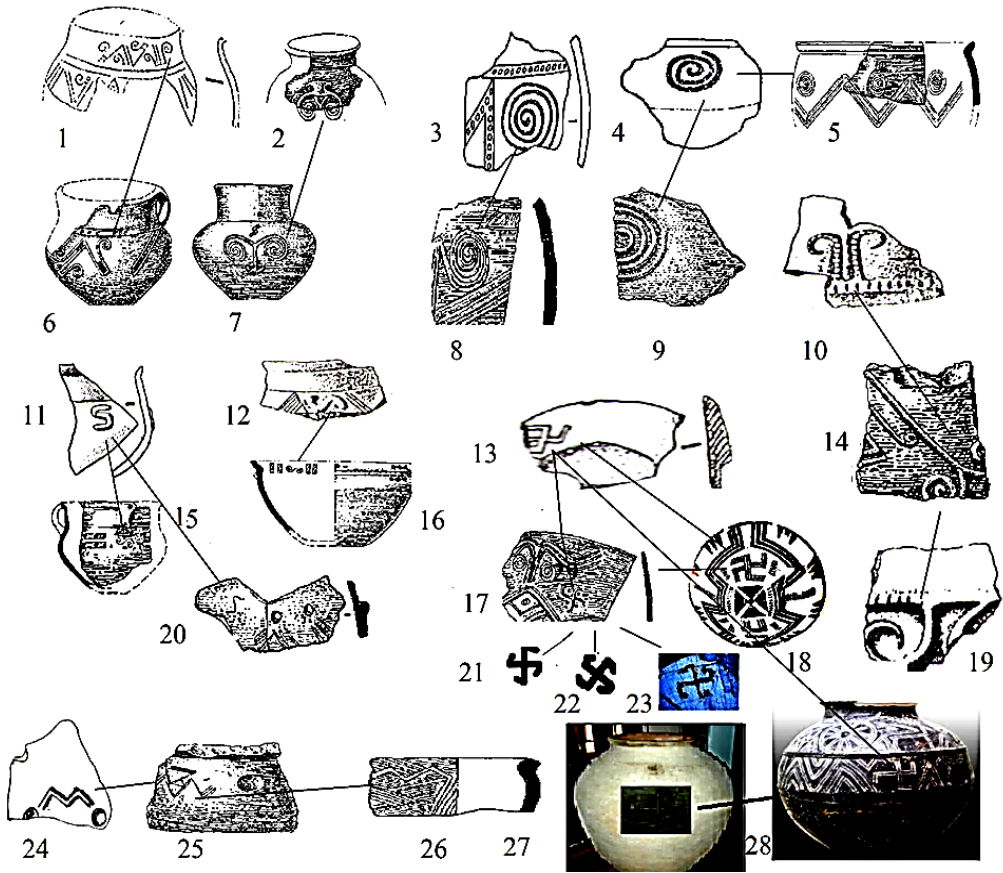
Резюме

Об орнаментах на керамике эпохи ранней бронзы Нахчывана

Тогрул Халилов

В статье изучается морфологический характер и семантика афтефактов найденных на памятниках эпохи ранней бронзы Нахчыван. Было определено, что в орнаментации сосудов эпохи ранней бронзы использовалась свастика, спиральные рисунки, геометрические орнаменты и рисунки человека, животного, птицы и т.д.

Ключевые слова: Гончарство, ранняя бронза, Нахчыван, орнаменты

Tablo I. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü keramikası üzərindəki ornamentlərin yaxın paralelləri

1-I Maxta (Seyidov, 2003), 3, 4, 11, 12-II Kültərə (Сеудов, 2002), 21-II Kültərə (Сеудов, 1993) 2, 10, 13, 24- I Kültərə (Абибуллаев, 1982) 5, 8, 17-Plur, Karaz (Şərqi Anadolu) (Кушнарєва, Марковин, 1994); 6, 9, 14, 25-Babadərviş (Кушнарєва, Марковин, 1994); 15, 16-Yanıqtərə (Кушнарєва, Чубиншвили, 19760); 7, 20, 26- Amiranisqora, Anakliya (Şərqi Gürcüstan) (Кушнарєва, Марковин, 1994); 18-İran yaylası; 21-Gəmiqaya; 22-Qobustan; 23-Saymalı taş (Qırğızıstan); 27-Türkmənistan; 28-Şəmkir rayonu.